

НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА: ФОЛЬКЛОРИСТИКА, ЕТНОГРАФІЯ, МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

УДК 398М.Костомаров

МИКОЛА КОСТОМАРОВ ЯК ФОЛЬКЛОРИСТ (ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Дмитренко М.К.

Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії
НАН України (м. Київ)

У статті, присвяченій 200-річчю від дня народження видатного українського вченого і письменника, висвітлено його фольклористичну діяльність. Розкрито народоцентричну концепцію М. І. Костомарова як історика і фольклориста – збирача і теоретика фольклору. Особливу увагу приділено характеристиці внеску М. Костомарова у дослідження слов'янської міфології та народної пісенності. Відзначено вагомий внесок ученого в історію української фольклористики XIX ст., його причетність до тогочасних наукових шкіл (міфологічної, культурно-історичної, власне історичної). Наголошено на актуальності багатьох положень та ідей М. Костомарова у фольклористичному дискурсі сьогодення.

Ключові слова: М. Костомаров, фольклор, міфологія, народнопоетична символіка, історія.

Постановка проблеми. Микола Іванович Костомаров (1817-1885) як видатний історик, етнограф, фольклорист, письменник, один із засновників та ідеологів Кирило-Мефодіївського товариства був оригінальним витвором доби романтизму з її увагою до усної народної творчості, національної ідеї та віри в історичну перспективу народу. Його багатогранну діяльність позитивно оцінили Т. Шевченко, І. Срезневський, Ф. Буслев, П. Чубинський, В. Антонович, М. Драгоманов, О. Пипін, І. Франко, М. Сумцов, О. Барвінський, М. Грушевський, І. Крип'якевич, Л. Білецький, М. Возняк, В. Смолій та ін. Як пишуть А. Колодний та Л. Филипович, М. І. Костомарова «можна вважати предтечею багатьох ідейних течій і суспільних рухів в Україні, наукових напрямів і культурних традицій, одним із перших речників української ідеї, форматором ідеології українського національного розвитку, просвітником сіячем правди й видатним мислителем» [8, с. 46]. Проте за умов компартійної радянщини видатна постать XIX ст., оздоблена ознаками дворянсько буржуазного, буржуазно-націоналістичного історика, перебувала в затінку, на маргінесі наукової уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Лише в останні два десятиліття вивчення наукової спадщини М. Костомарова набуло систематичного характеру і розкритості. Вийшли друком персональні «Енциклопедія життя і творчості М. І. Костомарова» (2001), російською мовою та «Микола Костомаров. Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник» (автори В. Смолій, Ю. Пінчук, О. Ясь), підготовлено бібліографію праць видатного вченого (2003). Образ М. Костомарова в сучасній українській історіографії досить повно висвітлила Ольга Гончар у першому

розділі своєї монографії «Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи» (2017) [3, с. 14-102]. Якщо тема М. І. Костомаров-історик більш менш ґрунтовно висвітлена в монографіях В. Замлинського, Ю. Пінчука, Ольги Гончар, то тема М. І. Костомаров-фольклорист і досі залишається мало опрацьованою. 1967 року в невеликій ювілейній статті до 150-річчя від дня народження М. Костомарова П. Попов та Г. Сухобрус констатували, що «його фольклористична діяльність досі мало підлягала спеціальному вивченню. Ми не можемо назвати жодної монографічної роботи на цю тему. ...В працях українських учених, зокрема в оглядах історії фольклористики, маємо надто загальні оцінки» [15, с. 24]. Відтоді мало що змінилося в осмисленні М. Костомарова – дослідника і збирача фольклору. Ще О. Бодяньський у середині XIX ст. збирався опублікувати пів тисячі записів М. Костомарова (вже на кінець 1843 р. було записано приблизно 500 пісень, а згодом загальна кількість лише пісень сягнула більше 2000), але не зміг здійснити задуму; понад двісті пісень опублікував 1859 р. Д. Мордовець у Саратові в книзі «Малорусский литературный сборник» («Народные песни, собранные в западной части Вольнской губернии в 1844 году»); повної збірки костомарівських записів пісень, дум, казок, переказів, інших матеріалів і досі не видано. Частина записів уміщена в збірці «Волинь у фольклорно-етнографічних писаннях Миколи Костомарова» (упорядник С. Шевчук. – Рівне, 2007). Крім невеликої розвідки П. Попова «М. Костомаров як фольклорист і етнограф» (1968), статті Б. Кирдана «М. І. Костомаров» у монографії «Збирачі народної поезії» (1974), вступної статті М. Яценка «М. І. Костомаров – фольклорист і літературознавець» до збірника праць

«Слов'янська міфологія» (1994), дисертаційної роботи Л. Підгорної про фольклористичну діяльність М. Костомарова (методологічний аспект) (2006), про вченого – фольклориста, теоретика і збирача, міфолога, дослідника народнопоетичної символіки написано мало і неповно.

До 200-річчя вченого у Рівному відбулася наукова конференція «М. Костомаров і його епоха: текст і контексти», видано однойменний збірник праць. Декілька доповідей присвячено висвітленню народознавчих аспектів діяльності вченого: Н. Салтовська «Фольклористичні студії М. Костомарова в університеті Св. Володимира», Н. Наумовська, О. Наумовська «Потойбічна орнітосимволіка зозулі в українському фольклорі: дослідницькі інтенції М. Костомарова», Л. Підгорна «Художньо-образна структура чумацьких і рекрутських пісень (на матеріалах записів Миколи Костомарова з Волині 1844 р.)». Деяку дотичність до фольклористичної діяльності мають статті Т. Прокопович «Художня рецепція козацької пісні: Микола Костомаров і Казимир Любомирський», Р. Цапун «Фольклорні пам'ятки Волинського Полісся: записи Миколи Костомарова та їх популяризація студентським ансамблем «Джерело»».

Виклад основного матеріалу. М. І. Костомаров як учений і письменник «починається» з Харкова. Саме у Харкові він закінчив університет, захистив магістерську дисертацію, побачив у друкованій свої перші творчі (поетичні, драматичні) і наукові («прагматичні») спроби. У Харкові М. Костомаров навчався з 1833 по 1837 рр., спілкувався з Г. Ф. Квіткою-Основ'яненком, П. П. Гулаком-Артемівським (слухав його лекції в університеті і навіть у нього певний час жив), І. І. Срезневським, М. М. Луніним (професор з 1835 р. викладав загальну історію, помітно вплинув на формування наукових та й письменницьких зацікавлень М. Костомарова), А. Л. Метлинським, Л. І. Боровиковським, М. М. Петренком, Я. І. Щоголевім, О. О. Корсуном, П. С. Писаревським та ін.

Великий вплив на молодого поета романтика, збирача й дослідника фольклору, вченого, історика здійснили праці М. Максимовича, І. Срезневського та Й. Бодяньського. У листі до видавця з приводу публікації невеликої збірки В. Смирницького «Українські прислів'я та приказки» (Харків, 1834, містить 617 паремійних зразків) Й. Бодяньський (псевдо І. Мастак) наголосив на необхідності молодих українських письменників звертатися до рідної мови, усної народної творчості, «самородних джерел національного» [1, с. 336]. Згодом молодий учений Й. Бодяньський у першій в історії української фольклористики монографії «Про народну поезію слов'янських племен» (1837) підкреслив цінність тієї поезії, яка є самостійною, справжньою, народною; а «народна поезія разом із позитивними якостями загальнолюдського мистецтва містить ознаки ще особливі, властиві їй, як надбанню одного народу, і відмінні від інших різними рисами, що зводять воєдино, відбивають і характер цієї поезії, і характер народу, до якого вона належить» [2, с. 42].

Саме тоді, в 1830-х – на початку 1840-х рр. на основі ідеї народності сформувалася історична концепція М. Костомарова, вірність якій він зберіг до кінця своїх днів. М. Грушевський у статті

«Етнографічне діло Костомарова» 1930 року писав, що в світлі етнографічних студій формувалися програми національного визволення, піднесення селянських мас, заведення народної мови до літератури, програми демократичного ладу, соціальної перебудови і політичної революції. І далі: «На етнографії виростали політичні і революційні імпульси. Вона давала їм гасла, традицію, героїчні фігури...» [4, с. IX].

М. Сумцов зазначав, що М. Костомаров «перший здався на ту думку, що історія не повинна бути тільки панською наукою і величать великих панів, а що вона мусить бути історією народу, головніш простого, який заробляє хліб» [18, с. 7]. Так М. Костомаров узявся за читання збірок народних пісень в упорядкуванні М. Максимовича (1827; 1834), П. Лукашевича (1836), І. Сахарова (1838-1839), альманаху «Запорозька старовина» (1833-1838) І. Срезневського. Ознайомився М. Костомаров із творами М. Гоголя, інших українських письменників, магістерською працею Й. Бодяньського «Про народну поезію слов'янських племен». «Мене вразили й захопили непідробні чари української народної пісні, – писав М. Костомаров, – я аж ніяк не підозрював, щоб така витонченість, така глибина й свіжість почуттів були в творах народу... Українські пісні до того охопили все моє чуття й уяву, що за якийсь місяць я вже знав напам'ять збірник Максимовича, потім узявся за його другий збірник, ознайомився з історичними думами і ще більше пристрастився до поезії цього народу» [9, с. 447].

Варто наголосити: М. Костомарова цікавили не лише українські народні пісні та думи, але й народна казка та неказкова проза: казки, легенди, перекази, анекдоти, прислів'я та приказки, прикмети, повір'я, загадки, примовки тощо. Зокрема, в альманасі (літературному збірникові) «Молодик на 1843 рік» він опублікував дві казки «Торба» та «Лови». Згодом ці казки подав у першому найповнішому виданні «Народних українських казок» І. Рудченко (вип. 2, №№ 24, 32). Учений здійснив переробку сюжету казки про дівчину семилітку, був уважний до новотворів: за «гарячими слідами» на Волині записав народну пісню про Устима Кармалюка. В історії української фольклористики, зокрема збирацької практики, це був перший запис пісенного твору про подільського ватажка повстанця. Запис опублікував П. Чубинський у п'ятому томі своїх «Праць...» (с. 962-963); як варіант (Е) надрукований у фундаментальному томі «Історичні пісні», яким 1961 року розпочато видання серії «Українська народна творчість» (с. 683).

Щодо І. Срезневського, то зближення з ним «сильно сприяло» прагненню М. Костомарова (за його ж словами) «вивчати українську народність». Вважається, що саме І. Срезневський привіз із Європи для М. Костомарова чимало творів теоретиків романтично-народницького напрямку західної та слов'янської традицій.

1841 р. М. Костомаров подав до захисту магістерську дисертацію «Про причини і характер унії в Західній Росії», проте роботу було відхилено, її тираж знищено. Автор духоборець не зламався, обрав не менш дражливу як на той час тему: «Про історичне значення руської народної поезії», 1843 року опублікував монографію, а

в січні 1844-го захистив її як магістерську роботу, незважаючи на недобррозичливців (так, професор філософії М. Протопопов заявив, що такий предмет, як «мужицькі пісні, принизливий для твору, що має на меті здобуття наукового ступеня» [9, с. 457]).

Появу дослідження М. Костомарова неприхильно зустріли й деякі тогочасні критики (В. Белінський в «Отечественных записках», О. Сенковський в «Библиотеке для чтения»). І. Срезневський як рецензент у журналі «Московитянин» (1844. – № 3. – Ч. II. – С. 144-154) дуже позитивно – хоч і не без зауважень і побажань – оцінив монографію М. Костомарова, підкреслив її вагомое значення не лише для вітчизняної науки, а й для європейської. Зокрема, він пієтетно заявив, що книга М. Костомарова цінна «для Грімів і Тальві таким же чином, як і для Сахарових і Снегірьових, Караджичів і Колларів. Погляди автора у нас новина; але на Заході вони – ще більша новина».

Для фольклористики та етнології, зокрема для пізнання поглядів М. Костомарова на народ, його світогляд, усну творчість, міфи і символи важливе значення мають, крім захищеної магістерської дисертації, такі праці: «Про народні свята і народний календар», «Про релігійний культ», «Про цикл весняних пісень в народній українській поезії» (1843), «Слов'янська міфологія» (1847), «Народний плач дочки над могилою матері» (1852), «Про міфічне значення Горя Злощастя» (1856), «З приводу «Записок о Южной Руси» П. Куліша» (1857), «Руські іноземці. Литовське плем'я і ставлення його до руської історії» (1860), «Із могильних переказів» (1860), «Дві руські народності» (1861), «Про взаємини російської історії та географії і етнографії» (1863), «Про етнографічні праці московського митрополита Іннокентія» (1868), «Історичне значення української народної пісенної творчості» (1872); а також опубліковані Ю. А. Пінчуком три розділи цієї найбільшої фольклористичної праці в журналі «Народна творчість та етнографія» (1978. – № 5, 1982. – № 4, 1989. – № 2), «Синтез космічного світогляду слов'янського і українського» (1872), «Декілька слів про слов'яно-руську міфологію в язичницькому періоді, переважно у зв'язку з народною поезією» (1873), «Історико географічний і етнографічний нарис Подолії» (1875), «Про спогади боротьби козаків із мусульманством у народній українській поезії» (1875), «З приводу «Малорусских народных преданий и рассказов» М. Драгоманова» (1877), «Історична поезія та нові її матеріали. «Исторические песни малорусского народа» с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова» (1879), «Історія козацтва в пам'ятках української народної пісенної творчості» (1880), «Чи належить пісня про взяття Азова до подій ХІ століття?» (1882), «Сімейний побут у творах української народної пісенності» (1890), історичні монографії (зокрема, «Богдан Хмельницький», 1857) із наведеними багатьма думами та історичними народними піснями та коментарями до них.

Народознавча, народолюбна, народнократична концепція М. Костомарова лежала в основі розуміння міфу, його природи і функцій, а також ролі символу в житті народу і кожного індивіда. Причину появи міфів М. Костомаров пояснював

не механічними поняттями, не як щось спущене згори чи народжене невідомо коли, де і як; міфи мали природне походження у тривалому психічному процесі життя народу, формувалли його характеру, фізичних і духовних чинників.

На думку М. Багаутрака, поняття «дух народу» (чи «народний дух»), що його часто вживав М. Костомаров у своїх працях, не є вже аж таким занадто ідеалістичним і загальним, своєрідним «романтичним привидом» (М. Грушевський), як про те писали численні дослідники [1, с. 251-258]. М. Костомаров як історик наполягав на вивченні «духовної сторони народного життя», на всебічному пізнанні людини, її духовних потенцій, замість того, щоб «занурюватися в невідомість». Незважаючи на структурованість дослідження народу (духовність, історичне життя, суспільне життя, економіка, політика тощо), вчений наголошував на факторі людського духу, народного духу – водночас як на фундаменті (досягнутому) і як основі поступу. Цей дух – не вигадка: «Предмети природи...не цікавлять народної уяви тільки тому, що око постійно бачить їх. ... Народ шукає у них життя, а не привидів, хоче з ними спілкуватися не лише тілесно, але й духовно. Фізична природа осяяна творчою ідеєю, зігріта божественною любов'ю, вилита у форми досконалості» [6, с. 15]. Але оця своєрідна людська, одухотворена картина світу має ту особливість, що детермінується не випадковостями, а законом. У людини, продовжує М. Костомаров, «є таємне око, яке бачить, що і груба матерія має зв'язок із духовною істотою; є таємний голос, який указує, в чому полягає цей зв'язок. Оце усвідомлення духовного в тілесному і складає основу всього прекрасного в мистецтві. Воно є ознакою гармонії і любові, що існує між творцем і його витворами. Людина здатна любити тільки дух; тілесне саме по собі недоступне його серцю» [6, с. 15].

Характер народу, його дух найбільше виявлені в міфах, символах, усній творчості, переважно в піснях. З одного боку, пісня, на думку М. Костомарова, – істина, бо є продуктом колективної «несвідомої» творчості (пісні «народжуються тоді, коли народ не носить маски»; у пісні народ «з'являється таким, як є»). З іншого боку, народна пісня як історичне джерело має художню обробку дійсності, «поезія передбачає вигадку», «історичні події в них (піснях. – М. Д.) підлягають відступам від дійсності» [6, с. 49]. Як би там не було, але нехтувати народними піснями, уявленнями, особливостями менталітету, висловленого в художній формі, за переконанням М. Костомарова, аж ніяк не випадає, коли автор має дослідити не історію бюрократичної чиновницької керівної структури («державної машини», «апарату»), а історію народу з його устремліннями, світом його почувань, його ідеалом. Саме тому вчений виділяє як потенційно можливе значення народних пісень для дослідника: «1) як літописи подій, джерела для зовнішньої історії, за якими можна буде дізнаватися і пояснювати події минулого. В цьому плані значення пісень не таке й велике: по перше, тому, що сюди належать лише так звані історичні пісні; по друге, тому, що квіти фантазії часто закривають істину; 2) як зображення народного побуту, джерела для внутрішньої історії, за якими можна судити про сус-

пільний устрій, про сімейний побут, звичаї і т. п. У цьому плані пісні вже мають більше значення, хоч і мають чимало недоліків, бо ті риси, що їх буде шукати історик, відбиті часто незрозуміло, фрагментарно і потребують додатків і критичного підходу; 3) як предмет філологічного дослідження. Тут пісні – надзвичайна цінність, особливо для історії розвитку мови; 4) як пам'ятки поглядів народу на самого себе і на довкілля. Це найважливіше і непорушне достоїнство пісень. Тут не потрібно навіть ніякої критики, лише б пісня була народна за походженням. Життя з усіма його явищами впливає із внутрішнього самоспостереження людської істоти. На цьому базується те, що ми називаємо характером: особливий погляд на речі, що його має як будь яка людина, так і будь який народ. Відповідно те, як сам народ висловив у піснях своє життя, можна розділити на три види: духовний, історичний, суспільний. Під першим будемо розуміти погляд народу на ставлення людини до вищої істоти і природи...» [6, с. 8].

Погляди М. Костомарова на міф і символ мали певну послідовність висвітлення та еволюцію щодо тлумачення й розуміння. Якщо в першій монографії «Історичне значення руської народної поезії» йшлося про символ, символізацію міфу на рівні світогляду, виявленого в усній творчості (переважно в піснях), то в праці «Слов'янська міфологія» більше уваги було зосереджено на поняттях міф, вища міфологія. У монографії «Історичне значення української народної пісенної творчості», що публікувалася, починаючи з 1872 року, М. Костомаров своєрідно поєднав вчення про зовнішню і внутрішню характеристики пісень за ознаками міфу і символу. У другому розділі магістерської дисертації М. Костомаров писав, що «предмет тілесний, входячи в твір народної поезії, отримує в ній духовне значення в формі застосування його до моральної істоти: це називається в широкому смислі символом. Поняття про символ не слід змішувати ні з образом, ні з алегорією, ні з порівнянням: все це форми вияву символу. Будь-яке поетичне порівняння має неодмінно спиратися на символ... Якщо народ має певне поняття про духовне значення якого небудь предмета фізичного світу, то це означає, що такий предмет містить символ... Народні символи, розташовані в системі, складають символіку народу, яка служить нам важливим джерелом для пізнання його духовного життя. В загальному плані символіка природи є продовженням природної релігії...» [6, с. 15-16].

У монографії про історичне значення народних пісень М. Костомаров уточнив розуміння поняття символу: «Характерною і панівною рисою поетичного уявлення в наших українських народних піснях є символізація природи. Під символом ми розуміємо образний вияв моральних ідей за допомогою деяких предметів фізичної природи, причому цим предметам надається більш менш визначена духовна властивість» [10, с. 64-65]. Дослідник запропонував двоступеневу класифікацію символів за ознаками, що їх можна умовно назвати генетичними і тематично семантичними. До генетичних належать: 1) деякі символи мають природне походження й абсолютно зрозумілі; 2) інші символи базуються на історичному вико-

ристанні певного предмета в житті предків народу; 3) є такі символи, в основі яких лежать давні міфічні чи традиційні оповіді та повір'я, що складають скарбницю народної міфології. Тематично-семантичну групу М. Костомаров сформував у такій послідовності: 1. Символи світил небесних і стихій із їхніми феноменами. 2. Символи місцевості. 3. Символи копалини (мінерали). 4. Символи рослинного світу. 5. Символи світу тварин. Автор застеріг, що ні обсяг роботи, ні засоби не дозволили йому викласти вповні всю символіку природи, виражену в народній поезії. Основну увагу М. Костомаров зосередив на найважливіших, з його погляду, символах: рослин і тварин [6, с. 16] (щоправда, світ тварин представлений тільки царством пернатих). І хоч учений у своїй другій монографії останнього періоду життя трохи додав інформації та переосмислив деякі положення ранніх праць, усе ж, за М. Грушевським, «поетична символіка Костомарова в новім обробленню виглядала поверхово і наївно поруч блискучих праць Потебні...» [4, с. XXII].

У «Слов'янській міфології» М. Костомарова, як зазначив М. Яценко, головним є доведення (через цілу систему зіставлень з історії Давнього Сходу, античної, давньоіндійської, іранської й скандинавської міфології, ідентифікації різних міфологічних істот у слов'ян – Перун, Сварог, Радегаст, Свентовіт та ін. – як посередників між небом і землею) думки про те, що єдиною верховною силою у слов'ян у різних іпостасях було божество, яке уособлювало світло і сонце (вогнь), якому протистоїть Чорнобог (диявол) – носій зла, ворог світлоносного начала, життя, добра [21, с. 18-19]. Дослідження М. Костомарова зі слов'янської міфології було своєрідною даниною часу і йшло не лише в руслі ідей Кирило-Мефодіївського товариства, але й у потоці зацікавлень архаїчним світоглядом як свідченням давності походження та унікальності слов'янських народів. Скажімо, ще до появи «Слов'янської міфології» М. Костомарова (нагадаємо, що лекції автор читав у другій половині 1846 р., а книгу цензор О. Федотов-Чеховський дозволив друкувати 15 листопада) 1845-го і в першій половині 1846 року опубліковано декілька помітних праць: Сементовський О. М. «Нариси української демонології»; Шафарик П. «Про Сварога, бога язичницьких слов'ян»; Срезневський І. 1) «Про святилища та обряди язичницького богослужіння давніх слов'ян, за сучасними свідченнями і переказами»; 2) «Про обожнення сонця у давніх слов'ян».

Слов'яни, на думку М. Костомарова, не дивлячись на «видиме багатобожжя», визнавали єдиного Бога, отця природи. Єдинобожжя слов'ян незаперечне. «Однак слов'янське розуміння божества – зов чи Прабог, як називає його Коллар, не сам утворив світ, не розсіявся у своєму творінні, а лишень випустив із себе духів, котрі населяють матерію і служать немовби посередниками між мертвою масою і всеоживляючим началом, але самі існують від Бога окремо» [11, с. 2-3]. В. Шаян, називаючи «Слов'янську міфологію» «справжньою нашою гордістю і цілою добою в дослідях мітології», відзначав, що «М. Костомарів перший дає собі раду з найповнішим філософським і теологічним питанням старої віри і мітології. Це питання моно чи політеїзму. Костомарів стверджує і боронить рішуче

ідеї монотеїзму старослов'янської віри. Щоправда, він не знав тоді прийнятого сьогодні визначення «генотеїзму», яке краще висвітлює його природу, але ж в основному він зрозумів цю старовинну віру правильно...» [20, с. 180]. У давніх міфологічних уявленнях слов'ян М. Костомаров вбачав продукт колективної свідомості, що творився відповідно до реальних утилітарних потреб людей, продукт художньої свідомості, що виникав стихійно в результаті освоєння і одухотворення природи. «Міфологізація» природи та її «символізація» – перша реакція людини на шляху естетичного пізнання світу. Солярний календарний міф як стрижневий у системі давніх уявлень слов'ян аж ніяк не варто механічно переносити на історичного теогера, як це робили Ш. Ф. Дюп'юї та Ф. І. Кройцер. М. Яценко зауважує, що М. Костомаров «прямо пов'язує солярний міф із християнською концепцією єдиного Бога», проте «при всій гіпотетичності ідентифікації Костомаровим головного слов'янського божества з Христом не можна не визнати його основної тези про життєдайну силу вогню (сонця, світла) в давніх віруваннях індоєвропейських народів, зокрема слов'ян» [21, с. 19-20]. Із цього приводу М. Ткач навіть жалкує, що М. Костомаров у своїх дослідженнях міфологічних персонажів пішов шляхом порівняння різних імен за функціональними особливостями та зведенням ледь не всіх до уособлення ними сонячного світла [19, с. 43].

Варто зауважити, що в М. Костомарова нема суперечності в розумінні та оцінках стадій народного світогляду – від давнього міфологічного до новішого народно християнського, православного. Ще М. Грушевський висловив думку про те, що вчений продемонстрував широке, нецерковне розуміння релігії. У М. Костомарова «відсутня негативна оцінка дохристиянського періоду історії України... Пошану вченого до язичницького минулого, в принципі неможливу для ортодоксального православного історика, засвідчують зацікавленість Костомарова дохристиянськими віруваннями українців...» [18, с. 50]. На думку М. Костомарова, «суттю нашої міфології» було одухотворення, обожнення різноманітних явищ фізичної природи. Спочатку людина сприймала природу загально, цілісно, самоідентифікуючись із нею. Виокремлення себе, а також розрізнення уявлень про конкретні явища, предмети («частини», «частки») природи відбувалося поволі. Спочатку для людини існувала тільки вода, а потім уже вона почала розрізняти ріки, озера, джерела, болота. Так само був час, коли людина ставилася до дерев як до лісу, а згодом «побачила» дуб, липу, клен; схоже було і з птахами – загалом як із тими істотами, що літають, а згодом на основі спостережень, елементів аналізу та синтезу «з'явилися» зозуля, орел, голуб. Із цими виокремленими з природи явищами і предметами людина почала узгоджувати, поєднувати особливі ознаки і явища свого духовного, морального життя. І таким чином через якості зовнішніх предметів, що викликали певні відгуки в людській душі, а також через стосунки людини з цими зовнішніми предметами, ці предмети одухотвореного довкілля почали ставати для людини символами. «Разом із тим, – зазна-

чав М. Костомаров, – людина створювала про ці предмети міфи, вигадані події ізморального світу стосовно до цих фізичних предметів. Міфи і символи зумовлюють і взаємно породжують один одного. Міф, поєднаний з яким небудь предметом фізичної природи в свідомості людини, повідомляє цьому предметові постійну присутність того духовного значення, що міститься в самому міфові» [10, с. 65].

Подальший крок у розвитку міфології, за М. Костомаровим, – відділення (відчуження) міфів від тих предметів фізичної природи, з якими вони були зв'язані і набуття ними ідеальних людських форм. Так, у грецькій міфології Зевс означав небо, Аполлон – сонце, Артеміда – місяць, Посейдон – воду, Гефест – вогонь і т. ін. Але ці міфічні істоти вже відрізнялися від тих фізичних предметів, що їх позначували і з якими раніше були нероздільні; вони стали людиноподібними володарями, божествами над тими предметами, якими були самі. Вслід за цим уява витворила між ними родинне життя, різноманітні зв'язки й стосунки, створила для них історію, застосувала до певних місцевостей їхні подвиги й вигадані події, що траплялися з ними. Потім почали творитися та множитися нові божества, що їх значення пов'язувалося вже не з предметами, які сприймаються чуттями, але із властивостями, ознаками та діями, що пізнаються внаслідок роздумів: так живодайна сила природи відбилася у постаті Афродіти, а статевий потяг втілювався в її незмінного супутника Ероса (Ероса); боротьба в природі персоніфікувалася в Арей; швидкість атмосферних фронтів у зіставленні зі змінами житейських станів людини – в Гермесі; таємничий морок смерті перетворився на Плутона з усім його підземним царством; землеробська культура людського суспільства уособилася у Деметрі, а людський розум почав схилитися перед образом найчарівнішої непорочної дівки – Афін. «У наших предків, – міркував М. Костомаров далі, – процес відділення (відокремлення) міфів від предметів фізичної природи та їх людського уособлення не відбувся і, мабуть, лише розпочався: це наочно підтверджує символіка природи в наших піснях, – символіка, що цілком відповідає ранньому, хоча й не первісному ступеню міфологічного розвитку... Іноземні назви декількох божеств... – Мокоші, Хорса, Симаргла і, можливо, Перуна – переконують, що початки позитивної релігії принесені до нас ззовні і не встигли пустити коріння в народі. Від них не лишилося жодних слідів. Назви Даждьбога і Стрибога, безумовно, слов'янські (викликає сумніви загадковий Велес...); але, наскільки вони нам відомі, ці міфічні істоти, либонь, ще були тісно пов'язані з фізичними предметами. Даждьбог означав сонце, Стрибог – дід чи батько вітрів (в українській казці «вітрів батько»), ту силу, що від неї походять вітри» [10, с. 66]. Якщо про них і були міфи, що відповідають процесу відокремлення від фізичного предмета, то ці міфи мали належати до первісних і малорозвинутих міфів людства, інакше, по перше, пустили б від себе пагініці інших розгалужених міфів, по друге, вони не могли б зникнути, не залишивши й сліду в народі, який тривалий час зберігав навички язичницького життя. Релікції міфічних назв

у наших піснях незначні: Ладо (Лада), Купайло, Морена, Даждьбог. «За такої бідності всього того, що може засвідчити ознаки уособлення міфів і відокремлення їх від предметів фізичної природи, з якими вони були пов'язані, природа в цих піснях (веснянках, колядках, купальських та ін. – М. Д.), – констатував учений, – наповнена глибоко давнього символічного і міфічного характеру. З багатьма предметами досі поєднуються міфи, хоча переважно в незрозумілих уламках. Але ще більше в українських піснях з багатьма явищами і предметами фізичної природи пов'язане символічне значення» [10, с. 66-67]. М. Костомаров не стверджує, що вся символіка відомих пісень така ж сама, якою вона була в давній язичницькій період: «...Народ після прийняття християнства продовжував жити з попередніми язичницькими поглядами і навичками, що збереглися й досі, але водночас на нього впливала наступна доба. Ця живучість давнього язичництва, сприяючи збереженню основної суті старовини, водночас сприяла і змінності в формах вислову; давні поетичні світогляди не могли зберігатися, як археологічні коштовності...; вони залишалися в обігу справжнього духовного життя народу і тому неминуче мали підкорятися життєвому потоку і зазнавати змін; від цього деякі форми виникали заново, але неодмінно на старій підкладці... Взагалі способи ставлення людини до природи в українських піснях такі, що могли утворитися лише в часи панування міфологічних поглядів у духовному житті народу» [10, с. 68]. І далі М. Костомаров усвідомлює знаковість природи символу: «Нема описів заради самих описів, за винятком хіба найновіших пісень; предмети фізичної природи майже завжди зіставляються з явищами морального людського світу; часто людина розмовляє з ними, як із схожими на неї розумними істотами, нерідко й вони відгукуються до неї людською мовою, та й між собою вони частенько спілкуються, як істоти, що думають і почувають по людськи. Інші, зберігаючи постійно один головний символічний зміст, служать немовби ієрогліфами для вислову людських відчуттів» [10, с. 68]. Цікаво, що схожі положення щодо походження символу, його знаковості висловлювали в другій половині XIX ст. О. Потебня, О. Веселовський, М. Сумцов, а в XX ст. О. Лосев, представники семіотичної школи. М. Костомаров свідомо, але й не без глибокої інтуїції науковця й поета, зосередив увагу на обрядових піснях з метою з'ясування міфосимволіки, давнього світогляду українців. Обрядові пісні, як відомо, більше від казок закорінені в побут, а тому мають автохтонний характер і висловлюють оригінальний «дух народу». Характерно, що М. Костомаров висловлював таке розуміння в потребі вивчати міфи через обрядові пісні ще до появи статті О. Веселовського «Порівняльна міфологія та її метод» (1873), написаної з приводу виходу у світ книги Анджело де Губертатиса «Міфологія тварин» (1872). О. Веселовський, зокрема, відзначав, що для пізнання міфу треба в першу чергу вивчати обряди і обрядові пісні, адже на початку цивілізації «обряди були одночасно й релігією, виражали практичний бік міфу» [16, с. 271-272]. Монографія М. Костомарова «Історичне значення української народної пісенної творчості» – «одна з найфундаменталь-

ніших праць з українського пісенного фольклору. В її основу покладено магістерську дисертацію... (1843). Оригінальність монографії полягає в тому, що в ній автор узагальнив свою роботу з вивчення народної пісенної творчості й одночасно подав монументальне зібрання українських народних пісень і народних звичаїв XIII – XIX ст.» [17, с. 185-186].

М. Костомаров був талановитим редактором і критиком рецензентом багатьох народознавчих видань. Чи не найпомітніші в цій царині – відредаговані три великі за обсягом фольклористичні томи «Праць...» («Трудов...») П. Чубинського: т. 3: Народний календар звичаїв та обрядів, колядки, щедрівки, багатий вечір (1872. – 486 с.); т. 4: Обряди: родини, хрестини, весілля, похорони (1877. – 716 с. плюс 46 с. нот); т. 5: Пісні про кохання (любовні), сімейні, побутові, жартівливі (1874. – 1210 с.). До третього тому М. Костомаров написав передмову. Видання «Праць...» було відзначене золотою медаллю РГТ (1873), золотою медаллю на міжнародній виставці в Парижі (1875), Уварівською премією Академії наук (1879). Підсумовуючи значення діяльності М. Костомарова, О. Пипін у третьому томі «Історії російської етнографії: Етнографія українська» (1891) наголосив: «Праці М. Костомарова були важливі для впровадження нового історико етнографічного вивчення, по перше, як цілісні огляди, по друге, багатьма подробицями: такими були в «Міфології» вказівки на зміст народних обрядів, у книзі про народну поезію – огляд поетичної символіки пісень і спроби змалювання за піснями історичних суспільних відносин. Можна пожалкувати, що ці властивості народної поезії привертають нині порівняно мало уваги...» [13, с. 179]. І далі: Костомаров «прагнув дати цілісне поняття про народну пісенну творчість, про даний його стан, як сучасний факт народного життя. За всіх упущень в його дослідженнях, вони за останній час залишаються єдиним своєрідним прикладом, і слід пожалкувати, що вчені нового покоління не беруться за подібні завдання з їх більш повними науковими засобами: народна поезія не є тільки предметом археології, вона є і фактом внутрішнього морально побутового життя народу і його історії... Успіх його історичних праць був, у багатьох планах, успіхом етнографії» [13, с. 186-187]. Р. Кирчів у першому томі «Історії української фольклористики» (2017) присвятив фольклористичній діяльності М. Костомарова декілька сторінок, звернувши увагу лише на деякі моменти. Вчений зазначив, що «докладніше про це повинно мовитися в наступному продовженні історії української фольклористики» [7, с. 289].

Висновки і пропозиції. Таким чином, М. Костомаров як представник романтично народницького напрямку, фундатор «народницької школи» у національній історіографії, заклав ті підвалини наукового систематичного вивчення міфу, символу, фольклору загалом та історії як своєрідної «психології минулого», на яких в українській історико філологічній науці зросли такі велетні думки і слова, як О. Потебня, В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський. Фольклористичну діяльність М. Костомарова ще належить висвітлити системно, фундаментально. Для цього необхідно повніше опрацювати архіви, в яких збе-

рігаються записи різних видів та жанрів фольклору, підготувати й видати зібране, а також повніше осмислити теоретичну наукову спадщину М. Кос-

томарова – дослідника фольклору, міфу, народно-поетичної символіки та фольклоризму його літературно художньої творчості.

Список літератури:

1. Багаутрак М. Микола Костомаров як попередник ідей французької історичної психології (школи «Анналів») // Народознавчі зошити, 1996. – № 4. – С. 251-258.
2. Бодянский О. М. О народной поэзии славянских племен. – М., 1837. – 154 с.
3. Гончар Ольга. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. К.: Інститут історії НАН України, 2017. – 274 с.
4. Грушевський М. С. Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова / За ред. М. С. Грушевського. – К.: ДВУ, 1930. – С. VII-XXIV.
5. Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров: Пам'яті М. Костомарова в двадцять п'ять років його смерті // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 90-108.
6. Етнографічні писання Костомарова / За ред. М. С. Грушевського. – К.: ДВУ, 1930. – 352 с.
7. Кирчів Р. Історія української фольклористики. – Т. 1. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. – 524 с.
8. Колодний А. М., Филипович Л. О. Релігійна духовність українців: витоки, постаті, стан. – Львів: Логос, 1996. – 184 с.
9. Костомаров Н. И. Автобиография // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Составитель и автор историко-биографического очерка В. А. Замлинский. – К.: Изд-во при Киевском ун те, 1989. – С. 425-651.
10. Костомаров Н. И. Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Костомаров Н. И. Славянская мифология. Исторические монографии и исследования. – М.: «Чарли», 1994. – 688 с.
11. Костомаров Н. Славянская мифология (Извлечение из лекций, читанных в Университете Св. Владимира во второй половине 1846 г.). – К., 1847. – 113 с.
12. Мастак И., Бодянский Й. Письмо к издателю // Телескоп, 1834. – № 21. – С. 336.
13. Пыпин А. История русской этнографии. – Т. 3: Этнография малорусская. – СПб., 1891. – 425 с.
14. Попов П. М. М. Костомаров як фольклорист і етнограф. – К.: Наук. думка, 1968. – 116 с.
15. Попов Павло, Сухобрус Галина. Видатний дослідник фольклору // Народна творчість та етнографія, 1967. – № 3. – С. 24-33.
16. Пропп В. Я. «Сравнительная мифология и ее метод» А. Н. Веселовского // Пропп Владимир. Фольклор. Литература. История. Собр. трудов / Сост., науч. ред., коммент., библиогр. указатель В. Ф. Шевченко. – М.: Лабиринт, 2002. – С. 269-277.
17. Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В. Микола Костомаров. Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник / Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Вища школа, 2005. – 543 с.
18. Сумцов М. Ф. Діячі українського фольклору. – Х., 1910. – 37 с.
19. Ткач Микола. Володимирові боги: Міфологічний зміст та систематизація головних персонажів язичницького культу. – К.: Український центр духовної культури, 2002. – 190 с.
20. Шаян В. Віра предків наших. – Т. 1. – Гамільтон, Канада, 1987. – 893 с.
21. Яценко М. Т. М. І. Костомаров – фольклорист і літературознавець // Костомаров М. І. Слов'янська мифологія. – К.: Либідь, 1994. – С. 4.

Дмитренко Н.К.

Інститут искусствоведения, фольклора и этнографии
НАН Украины (г. Киев)

НИКОЛАЙ КОСТОМАРОВ КАК ФОЛЬКЛОРИСТ

(К 200-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)

Аннотация

В статье, посвященной 200-летию со дня рождения известного украинского ученого и писателя, освещено его фольклористическую деятельность. Раскрыто народоцентрическую концепцию Н. И. Костомарова как историка и фольклориста – собирателя и теоретика фольклора. Особенное внимание уделено характеристике роли Н. Костомарова в исследовании славянской мифологии и народной песенности. Отмечено значительный вклад ученого в историю украинской фольклористики XIX в., его причастность к научным школам (мифологической, культурно-исторической, собственно исторической). Акцентировано на актуальности многих взглядов и идей Н. Костомарова в фольклористической дискуссии современности.

Ключевые слова: Н. Костомаров, фольклор, мифология, народнопоэтическая символика, история.

Dmytrenko M.K.

Ukrainian and Foreign Folklore Department
of NAS of Ukraine (Kyiv)

**MYKOLA KOSTOMAROV AS A FOLKLORIST
(TO THE 200TH ANNIVERSARY OF BIRTH)**

Summary

In the article, which is devoted to the 200th anniversary of birth of an outstanding Ukrainian scientist and writer, his folkloristic activity is highlighted. The populous concept of M. I. Kostomarov as a historian and folklorist – collector and folklore theorist is studied. Particular attention is paid to the characterization of M. Kostomarov's contribution to the study of Slavic mythology and folk songs. The contribution of the scientist in the history of Ukrainian folklore studies of the 19th century and his involvement in contemporary scientific schools (mythological, cultural historical, historical) is shown. The relevance of many scientist's positions and ideas in contemporary folklore discourse is emphasized.

Keywords: M. Kostomarov, folklore, mythology, national poetic symbols, history.